

М. І. ДАНИЮК, В. Ф. БАК

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЄДНОСТІ НАВЧАННЯ ТА МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Розглядається проблема доцільності поєднання процесу навчання та морального виховання школярів, що є як один із шляхів гуманітаризації природничо-наукової освіти. Аналізуються історичні корені проблеми з метою виявлення можливостей подолання розриву між знаннями про природу і людину через взаємодію суб'єктів педагогічної діяльності. Ця ідея відображена в педагогічних системах гуманістичної спрямованості і висвітлена, зокрема, у працях Д. Андрєєва, К. Венцеля, Я. Коменського, М. Неплюєва, М. Пирогова, Г. Сковороди, Р. Тагора, Л. Толстого, К. Ушинського, А. Швейцера, П. Юркевича. Виокремлено основну рису гуманізму XVIII–XX ст.: духовний антропоцентризм, при якому в людині визнавався вищий духовний принцип, а моральне начало у навчанні – це те, що протистоїть його предметній спеціалізації.

Ключові слова: історія, гуманізм, навчання, моральне виховання, погляди науковців.

М. И. ДАНИЮК, В. Ф. БАК

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ЕДИНСТВА ОБУЧЕНИЯ И МОРАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ

Рассматривается проблема целесообразности соединения процесса обучения и морального воспитания школьников, что является одним из путей гуманитаризации естественно-научного образования. Анализируются исторические корни проблемы с целью выявления возможностей преодоления разрыва между знаниями о природе и человеке путем взаимодействия субъектов педагогической деятельности. Эта идея отражена в педагогических системах гуманистической направленности и освещена в трудах Д. Андреева, К. Венцеля, Я. Коменского, Н. Неплюева, Н. Пирогова, Г. Сковороды, Р. Тагора, Л. Толстого, К. Ушинского, А. Швейцера, П. Юркевича. Определено основную черту гуманизма XVIII–XX в.: духовный антропоцентризм, который констатирует наличие в человеке высшего духовного принципа, а моральное начало в обучении – это то, что противостоит его предметной специализации.

Ключевые слова: история, гуманизм, обучение, моральное воспитание, взгляды ученых.

M. I. DANIUК, V. F. BAK

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE PROBLEM OF TEACHING AND MORAL UPBRINGING UNITY

In the article the problem of the expediency of combining pupils' learning and moral upbringing has been considered as one of the ways of humanitarization of science education. There have been analyzed its historical roots in order to reveal the means of bridging the gap between knowledge of nature and human beings through interaction of learning activity subjects. This idea is represented in the pedagogical system of humanistic direction, and is in particular reflected in works of D. Andreyev, K. Venttsel, Ya. Komenskyi, M. Neplyuyev, M. Pyrohov, H. Skovoroda, R. Tahor, L. Tolstoy, K. Ushynskiy, A. Shveytser, P. Yurkevychs. There have been determined the main feature of Humanism of 18th–20th centuries – spiritual anthropocentrism, according to which human highest spiritual principle was accepted. At the same time moral core in learning was considered to be opposed to its subject specialization.

Keywords: History, humanism, education, moral upbringing, scientists' views.

У Білій книзі національної освіти України вказано, що гуманізація освіти передбачає звернення до світової культури, духовних цінностей, якими мають пронизуватися всі навчальні предмети. В основу освіти ставляться ідеї добра, людяності, миру, милосердя [1, с. 175]. Спеціальні дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних педагогів (Ш. Амонашвілі, І. Беха, С. Дерябо, О. Сухомлинської, І. Якиманської, В. Ясвіна та ін.) і власний педагогічний досвід засвідчили, що сьогодні назріла необхідність органічного включення в навчально-виховний

процес школи такої системи емоційно-ціннісних знань і морально-етичного виховання дітей, яка несе гуманістичні основи загальнолюдських цінностей. Вони є однією з найважливіших педагогічних основ освітнього процесу та ключовим принципом виховної політики держави.

Сучасна філософія освіти розробляє нову методологію педагогічної діяльності, де розрив між знаннями про природу і людину зменшується через взаємодію суб'єктів педагогічної діяльності. За таких умов природничонаукова і гуманітарна освіта органічно пов'язуються між собою, а навчальні природничі і гуманітарні предмети взаємно проникають один в одного, що сприяє гуманітаризації природничонаукової освіти. Одним з певних кроків у цьому напрямку є викладання предметів біологічного циклу на основі інтеграції фундаментальних та етичних знань школярів.

Вивчення генезису проблеми показало, що вона має глибокі історичні корені. Так, філософське обґрунтування необхідності інтеграції наукових знань про природу та етику знаходимо у працях Г. Сковороди, М. Федорова, В. Вернадського, О. Чижевського, П. Флоренського, А. Швейцера, Н. Холодного й ін. Проте донині проблема інтеграції процесу навчання та морального виховання школярів не набула цілісного висвітлення в педагогічній літературі.

Метою статті є аналіз історичних коренів проблеми єдності навчання та морального виховання в педагогічних системах гуманістичної спрямованості для виявлення можливостей подолання розриву між знаннями про природу і людину через взаємодію суб'єктів педагогічної діяльності.

Проведений аналіз наукових джерел [2; 3; 4; 5; 6; 7; 9; 11; 15; 16] засвідчив, що європейський освітній простір XVII–XX ст. відрізнявся глибокою гуманістичною спрямованістю і складався під впливом великої плеяди філософів і мислителів. (Д. Андреев, К. Вентцель, Я. Коменський, М. Неплюєв, М. Пирогов, Г. Сковорода, Р. Тагор, Л. Толстой, К. Ушинський, А. Швейцер, П. Юркевич та ін.). Їх роботи завжди мали етичну спрямованість, а роздуми про майбутнє людства були пов'язані з системою виховання та навчання. З метою виокремлення позитивних ідей їх досвіду зупинимось на висвітленні поглядів зазначених мислителів.

Ян Амос Коменський (1592–1670) – засновник педагогіки гуманістичної спрямованості і нової дидактики. Він дав теоретичне обґрунтування принципу природовідповідності, вважаючи, що приклади навчання та виховання доцільно брати з життя природи. Педагог вважав, що основи моральності можна будувати з урахуванням взаємного впливу науки і життя. Головна його ідея це те, що мудрість не є самоціллю, вона необхідна, щоб відповісти на ключові питання буття і пом'якшити людські звичаї, привести до розуміння істини і добра, навчити людей бути щасливими, виправити все людство. «Усі повинні пізнати все», людина вчиться сприймати світ в його універсальності. «Учня слід вести від чуттєвого сприйняття через свідомі роздуми до прозріння, яке проявиться потім у правильних вчинках» [6, с. 12–13]. Моральна поведінка, на думку науковця, є результатом досягнення людиною устрою світу, який побудовано на основі Божественних законів. Ці ж закони лежать в основі людської моральності. «Але найважливіше для всіх людей, щоб насамперед у всьому, в завершенні всього душі наповнилися любов'ю, заради стягання Милості Божої, без чияї волі немає нічого в людині. Якщо не буде любові – при всіх наших інших працях ми залишимося просто гризунами, що забралися до нор своєї суєти» [6, с. 111].

Ідеї Йоганна Песталоцці (1746–1827) про природовідповідність та роль виховання у розвитку дитини також співзвучні ідеям єдності навчання і виховання. «Дійсну за своєю суттю природовідповідну освіту викликає прагнення до вдосконалення людських сил. Однобічність розвитку цих сил за своєю суттю веде до підриву та розкладання. Це настільки ж вірно щодо любові і віри, як і щодо розумових здібностей людини, її здібностей до майстерності та професії» [6, с. 359]. Мета виховання, за визначенням педагога, полягає в тому, щоб «людина сама піднімалась до усвідомлення своєї внутрішньої вищої природи» [6, с. 360].

Григорій Сковорода (1777–1794) вважав, що існують «три світи», вони безмежні і нескінченні: макрокосм – Всесвіт, мікркосм – світ людини і третій, символічний – світ Біблії. Мовою символів Світ описує будову всіх світів, в яких відображений задум Божий і завдання людини цей задум осягнути. Це можливо через заклик до пізнання серця, бо серце є

посередником між усіма світами. Для істинного пізнання необхідно «очищення серця». «Природа людини, – згідно з думкою Г. Сковороди, – в людському серці і думках. «Блага природа» – результат «благого серця», «благе серце» – результат «благих думок», «благі думки» – «насліддя благих справ» [8, с. 52]. Основним правилом життя філософ вважав «проходження життєвого шляху за законом Божим», а відчуття правильності шляху визначає серце в з'єднанні з розумом. Серце – це «Царство Боже всередині нас» [8, с. 23]. Набуття людиною гармонії можливо через пізнання закону вічного, а шлях до цього лежить через гармонію розуму і серця. Таким чином, навчання та виховання необхідно спрямувати на здобуття такої гармонії.

Памфіл Юркевич (1827–1874) є продовжувачем філософії серця, основи якої заклав Г. Сковорода. За П. Юркевичем, «існує безсумнівний взаємозв'язок між головним мозком, душею і серцем» [9, с. 63]. Філософ відстоює необхідність гармонійного розвитку двох сфер діяльності людини: розумової і душевної. Виходячи з філософії серця, яка стверджувала унікальність кожної людини з його власним самопізнанням, філософ-педагог вказує на неприпустимість нівелювання людей в процесі виховання. Людина повинна ставитися до життя як до системи завдань, розбудовувати ієрархію етичних цінностей і стверджувати переваги морального ідеалу в житті суспільства, що буде проявом мужності. Через виховання чистого серця індивідуум стає одухотвореною розумною особистістю, яка перетворює на цілі не потреби, а, навпаки, цілі робить своїми потребами. «Це звільнення людини через розвиток його моральної сутності є найпростішою, головною і всеохоплюючою метою педагогіки» [9, с. 83].

Микола Пирогов (1810–1881) стояв в основі суспільно-педагогічного напрямку XIX ст. і утвердження гуманістичних ідей в російській школі. Як зазначав П. Каптерьов, «рух у створенні загальнолюдських педагогічних ідеалів було розпочато журналом «Морський збірник» у 1856 р. зі статей Давидова, Даля, Пирогова. Нові педагогічні ідеали відрізнялися загальнолюдським характером. Все тимчасове, місцеве, випадкове губилося у вічному, загальному і постійному. Мислителі, які бралися за вирішення педагогічних проблем, не мали на увазі задовольнити лише потреби хвилини; вони хотіли, задовольняючи тимчасову потребу, вказати разом з тим, вічне і постійне в цій сфері» [10, с. 307].

М. Пирогов обґрунтував необхідність загальнолюдського виховання і навчання, яке б відповідало моральній природі людини, а не вимогам державної системи. Він відстоював першооснову духовного життя людини і необхідність його самопізнання. Від утилітарних цілей і завдань людства мислитель пропонував звернутися до вищих принципам буття і зробити їх основою життя. «Жити на Землі для удосконалення, для облагороджування матерії, готувати собі через земне буття шлях до безсмертя, до збереження пам'яті про себе і за труною, – хто, подивившись з цієї точки зору на життя, не зрозуміє, що при такому погляді наші думки, наміри, слова і вчинки отримують інший напрямок» [11, с. 379]. «Істотний недолік російського суспільства, – вважав М. Пирогов, – відсутність філософського розуміння і осмислення життя. Суспільство розбилося на дрібні об'єднання, що переслідують вельми вузькі цілі, переважно матеріальні. Над серйозними питаннями про мету життя та наше призначення, про те, до чого потрібно прагнути в житті, чого шукати, майже ніхто не замислюється. Величезна більшість суспільства легкоковожно женеться за найближчими матеріальними і зовнішніми радощами і втіхами життя. А між тим суспільству передусім перевиховатися, пізнати свою духовну неспроможність, відповісти на питання життя, щоб жити істинно по-людськи» [11, с. 311–312]. Ідеї М. Пирогова вплинули на становлення гуманістичної педагогічної думки в суспільстві. До вченого педагогічні ідеали були дуже простими, вони перебували у площині забезпечення матеріального існування. Науковець же виводить суспільну педагогічну думку на новий рівень загальнолюдських масштабів і філософських осмислень. Він стверджував, що природовідповідне навчання й виховання є такими тоді, коли вони на всіх етапах розвитку дитини враховують її душевний стан, коли сприяють становленню цілісності особистості.

Лев Толстой (1828–1910) створив систему виховання та освіти гуманістичної спрямованості, яка ґрунтувалася на добродієчному прикладі вчителя. «Я гадаю, – писав він – що не тільки важко, але неможливо добре виховувати дітей, якщо сам дурний; і що виховання дітей є тільки самовдосконалення, якому ніщо так не допомагає, як діти» [12, с. 202]. Причину божевільного життя, яке ведуть багато людей, Л. Толстой бачив у тому, що «молоді люди навчаються безглузким

найскладнішим, важким і непотрібним предметів, а не навчаються тому, що одне потрібно, – тому, в чому сенс людського життя» [12, с. 206]. Як теоретик вільного виховання письменник вважав, що освіта повинна давати відповіді на два головні питання, що виникають у кожної людини: «Перше: що я таке і яке моє ставлення до нескінченного світу? І друге, що впливає з першого: як мені жити, що вважати завжди, при всіх можливих умовах, добрим і що, завжди і при всіх можливих умовах, поганим?» [12, с. 207].

Цікавим є досвід сільської громади Миколи Неплюєва (1851–1908) – філософа, письменника, громадського діяча, який займався навчанням сільських дітей у своєму маєтку на Чернігівщині. Він створив громаду, в якій діти навчалися на засадах любові і високої моралі. Досвід своєї громади педагог назвав «досвідом справи любові» і вважав його головною справою свого життя. «Важкий досвід переконав мене, що причини зла набагато глибші та стійкіші, ніж думають, – писав М. Неплюєв, – ніяка зовнішня організація, ніякі зовнішні перевороты не можуть врятувати людство. Зло не в формах, а в живій правді настрою, в живій правді спрямування волі. Форми – тільки зовнішній прояв внутрішньої правди. Любов, істина і добро – синоніми. Поки відсутні духовні звички живої любові, немає можливості здійснити добро» [13, с. 169]. У своїй громаді протягом 30 років він і його послідовники виробляли в собі і у своїх вихованців «духовну звичку любові» [13, с. 157].

Всі перераховані вище мислителі були глибоко переконані у цінності життя людини, його неповторності і того, що тільки в умовах любові та порозуміння можуть бути проявлені всі найкращі задатки особистості. Більшість з них були послідовниками духовного гуманізму, який стверджує існування вищих принципів буття та глибокої віри в те, що людина є «образом Божим» і тому до неї не можуть бути застосовні методи насильства і примусу.

Данило Андреев (1906–1959) зазначав, що в історії новітнього часу легко розрізняються дві загальнолюдські спрямованості, полярні одна одній: «Перша з них прагне до зміцнення всебічної залежності від держави. Друга має гуманістичну спрямованість. Мета другої – ослаблення насильства в житті народів і перетворення держави з поліцейського апарату, який відстоює національне або класове панування, в апарат загальноекономічної рівноваги і охорони прав особистості» [3, с. 11]. На думку філософа, людство неухильно рухається в другому напрямку. Перехід від тиранії до загального братства відбудеться завдяки системі вдосконаленого виховання, яке підготує високоідейних і моральних людей. Д. Андреев вважав, що «наближається століття перемог широкої духовної просвіти, вирішальних завоювань нової, тепер ледь запланованої, педагогіки» [3, с. 11]. Загалом суспільна думка рухається у бік гуманістичної парадигми.

Альберт Швейцер (1875–1965) розмірковував про співвідношення раціонального та емоційного сприйняття людиною світу, про те, що спонукає шукати моральний ідеал і жити згідно з ним. Раціональне та емоційне має бути злито, – вважав він, – будь-яке справжнє пізнання переходить в переживання. Я не пізнаю сутність явищ, але я осягаю їх за аналогією з волею до життя, закладеної в мені, таким чином, знання про світ стає моїм переживанням світу. Пізнання, що стало переживанням, не перетворює мене щодо світу в суб'єкт пізнання, але збуджує в мені почуття внутрішнього зв'язку з ним. Це почуття внутрішнього зв'язку з усім світом і є основою глибокого етичного почуття та світогляду мислячої людини, яка не відокремлює себе від світу і тому організовує свою діяльність у відповідність з інтересами всього живого».

Ці думки А. Швейцера співзвучні думкам українського педагога В. Сухомлинського, у вченні якого пізнавальний інтерес дитини у школі можна зберегти і розширити, якщо зберегти його зв'язок зі світом природи. «Може бути, все те, що приходить в розум і серце дитини з книги, з підручника, з уроку, саме й приходить лише тому, що поруч з книгою – навколишній світ природи, поля і луки, пісня жайворонка і високе небо ... тому, що навколо неї добро і зло, які бачить маленька людина в навколишньому світі, і в цьому світі робить вона свої нелегкі кроки на довгому шляху від народження до моменту, коли зможе сама відкрити і прочитати книгу» [14, с. 53]. Науковець вважав, що гуманістичні основи освіти і виховання повинні бути спрямовані не на виконання соціального замовлення суспільства та держави, а на розкриття моральних і духовних сил дитини.

Костянтин Ушинський (1824–1870) під гуманізмом розумів розвиток духу людського, а не лише формальний розвиток. Він доводить, що людину «можна розвивати гуманно не

тільки вивченням класичних мов, а й вивченням географії, історії, природи» [15, с. 24]. Згідно з ідеями К. Ушинського, шкільні предмети повинні бути спрямовані на виховання етичного світогляду учня. Оволодіння основами наук – це лише спосіб придбання учнем цілісного уявлення про світ, яке формує його особистість. Учений писав: «При розподілі предметів викладання в загальноосвітній школі слід мати на увазі не науки окремо, а душу учня в цілості і її органічний, поступовий і всебічний розвиток. Одна справа – наука у своїй системі, а інше – педагогічний розвиток учнів і передача їм необхідних і корисних для життя знань. Не науки повинні схоластично укладатися в голові учня, а знання та ідеї, що повідомляються науками, повинні органічно будуватися в світлий і, по можливості, широкий погляд на світ і його життя» [15, с. 20].

Костянтин Вентцель (1857–1947), теоретик вільного виховання, вважав, що виховання повинно мати активний характер і опиратися на самодіяльність дитини у всіх її формах. У вихованні він робив акцент на сприяння формуванню у дитини своєї особистої моральності і релігії, реалізації права бути вільним шукачем і творцем духовних цінностей. Найважливішими принципами вільної школи К. Вентцеля були: «активне ставлення дитини до життя, до природи та навчально-пізнавальної діяльності, організація життя дитячого колективу на основі принципів самоврядування. ...Освітня діяльність повинна будуватися в активному єднанні з життям, природою, людьми, а грамотність і книга цінні тільки в тій мірі, в якій вони ведуть знову до життя, природи, дійсності, до цього справжнього джерела всякого розвитку як фізичного, так і духовного» [2, с. 18–19]. Отже, основна ідея вченого полягає в тому, що освіта є лише умовою для морально-духовного становлення особистості.

Особливу цінність для нашого дослідження мають погляди Василя Сухомлинського. Тож зупинимось на описі його педагогічної системи. Успіх ідей педагога полягав у тому, що в період, коли повністю заперечувалося духовне життя людини і будь-які принципи виховання, крім партійних, йому вдалося ввести в педагогічну практику духовні методи і прийоми, які випливають з етики християнського життя. Найважливішим було те, що ці методи і прийоми дали результат і у них з'явилася велика кількість послідовників. «У школі є програма, є урок, є учні, є педагог з його знаннями, є шкільний режим, – писав В. Сухомлинський у передмові до книги «Серце віддаю дітям», – але є така річ, як серце вчителя – живої людини, воно побатьківськи, по-материнськи переживає кожен крок, кожен вчинок, кожную зміну у погляді, в словах дитини» [15, с. 34–35].

Всю педагогічну систему Павлишської школи було спрямовано на розвиток природної потреби людини в людині, що стало можливим через створення духовної спільності. «Мені було ясно, – писав В. Сухомлинський, – що з духовного спілкування, в якому людина віддає свої багатства, свою внутрішню красу іншій людині, як раз і починається творіння людиною людини. У тому, що частка його душі віддається комусь, належить комусь, людина бачить величезне щастя. Дати це щастя кожному, не залишити нікого самотнім серед людей – ось важливе завдання виховання» [15, с. 179].

Педагог стверджував, що вчитель є творцем духовного простору уроку, в ньому діти стають дорослими, навчаються і виховуються, але тільки тоді якщо з'являється духовна спільність між учителем і учнями. Духовна спільність заснована на відчутті людини, на дружбі, любові, взаємопорозумінні. «Ми добиваємося, – писав В. Сухомлинський, – щоб вчителі і учнів об'єднувала духовна спільність, при якій забувається, що педагог – керівник і наставник. Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло. ...Виховання без дружби з дитиною, без духовної спільності з нею, можна порівняти з блуканням у п'ятьма» [15, с. 16].

Аналіз перелічених вище джерел дає можливість зробити висновок що упродовж XVIII–XX ст. в європейському педагогічному просторі з'явилося чимало педагогів, які збагатили світову педагогічну практику досвідом освітньо-виховних систем гуманістичної спрямованості. Гуманізм мав риси духовного антропоцентризму, при якому в людині визнавався вищий духовний принцип, а процес виховання і навчання розглядався умовою для реалізації цього принципу. Моральне начало у навчанні – це те, що протистоїть його предметній спеціалізації, оскільки моральне ставлення до світу не залежить від природи об'єкта, що пізнається. Воно поєднує всі сфери людських пошуків сильніше, ніж будь-які міжпредметні зв'язки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексєєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл та ін.; за заг. ред. В. Г. Кременя. – К.: Інформаційні системи, 2010. – 342 с.
2. Вентцель / сост. и авт. предисловия Г. Б. Корнетов, М. В. Богуславский. – М.: Изд. дом Ш. Амонашвили, 1999. – 216 с.
3. Андреев Д. Л. Роза Мира / Д. Л. Андреев. – М.: Прометей, 2002. – 303 с.
4. Гавриловец К. В. Воспитание человечности: книга для учителя / К. В. Гавриловец. – Мн.: Нар. асвета, 1985. – 183 с.
5. Каптерев / сост. и автор предисловия П. А. Лебедев. – М.: Изд. дом Ш. Амонашвили, 2001. – 224 с.
6. Коменский Я. А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1987. – 416 с.
7. Сухомлинский / сост. и авт. предисловия Г. Д. Глейзер. – М.: Изд. дом Ш. Амонашвили, 1997. – 224 с.
8. Духовный свет в жизни учителя: сб. философских статей / сост. В. Ф. Бак, А. Д. Тюриков. – Донецк: Вебер, 2009. – 217 с.
9. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М.: Правда, 1990. – 354 с.
10. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб.: Алетейя, 2004. – 560 с.
11. Пирогов Н. И. Философско-педагогические письма; сост. А. Д. Тюриков // Н. И. Пирогов. – Иваново: ИПК «ПресСто», 2010. – 428 с.
12. Толстой Л. Н. / сост. и автор предисловия Егоров С. Ф. – М.: Изд. дом Ш. Амонашвили, 2002. – 224 с.
13. Неплюев Н. Н. Собрание сочинений: в 3 т.; сост., авт. вступ. статьи и примеч. А. Малышевский // Н. Н. Неплюев. – СПб.: Профи-Центр, 2007. – Т. 2. – 608 с.
14. Алексеева В. И. Этика благоговения перед жизнью / В. И. Алексеева // Культура и время. – 2008. – № 2. – С. 37–48.
15. Сухомлинский В. Сердце отдаю детям / В. Сухомлинский; авт. предисл. О. В. Сухомлинская. – Харьков: Акта, 2012. – 563 с.
16. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.